

ГРИНЧУК Ю.О., аспірантка

Науковий керівник – СВИНОУС І.В., д-р екон. наук
Білоцерківський національний аграрний університет

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ТРАКТУВАННЯ ПОНЯТТЯ «ОСОБИСТЕ СЕЛЯНСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО» ЯК ФОРМИ ДРІБНОТОВАРНОГО ВИРОБНИЦТВА

У статті здійснено узагальнення поглядів науковців на трактування категорії «особисте селянське господарство» як форми дрібнотоварного виробництва. Особлива увага звертається на аналіз відмінностей категорії «особисте селянське господарство» від інших організаційно-правових форм господарювання.

Ключові слова: особисте селянське господарство, дрібнотоварне виробництво, сільське домогосподарство.

Постановка проблеми. У процесі економічних реформ в аграрному секторі України відбулися кардинальні зміни. В результаті структурних перетворень сформувалася багатуокладність господарювання, функціонують різні форми власності, розвиваються ринкові відносини. У цих умовах виникла потреба наукового обґрунтування ролі і функції організаційно-правових форм господарювання у створенні продовольчих ресурсів країни та визначення перспективи подальшого їх розвитку. Також по багатьох позиціях змінилися стереотипи відносин суспільних господарств і особистого сектору, що склалися раніше.

Дослідження економічної природи особистих селянських господарств населення викликає значне теоретичне і практичне зацікавлення винятково завдяки тому, що згадані аграрні формування, з одного боку, є класичною формою дрібного (споживчого) сільськогосподарського виробництва, а з іншого – вони виступають найбільш послідовною, змістовною й закінченою формою сімейного господарства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У теперішніх реаліях в нашій країні вивченню цієї форми господарювання приділяли увагу такі вчені: Ю. Акчуріна, І. Баланюк, Г. Беккер, П. Березівський, О. Бітгер, О. Дем'янчук, Т. Дудар, В. Збарський, Ф. Зінов'єв, А. Даниленко, О. Комліченко, Д. Крисанов, Г. Купалова, В. Липчук, Л. Липич, М. Малік, В. Месель-Веселяк, Л. Михайлова, С. Онисько, О. Онищенко, І. Прокопа, П. Саблук, Г. Черевко, Л. Шепотько, В. Шиян, О. Шпичак, В. Юрчишин та ін. Їхні роботи мають важливе значення і слугують підґрунтям сучасних економічних поглядів на проблеми розвитку та функціонування особистих селянських господарств. Відсутність єдиної методологічної основи щодо трактування поняття "особисте селянське господарство", природи його функціонування, призвело до необґрунтованих втрат певних видів соціального захисту сільських жителів порівняно з жителями міст та до тінізації виробництва продукції в аграрному секторі економіки, до спотворення ролі й місця особистого селянського господарства у виробництві й забезпеченні населення України сільськогосподарською продукцією.

Мета дослідження – узагальнення поглядів науковців на категорію «особисте селянське господарство» як форму дрібнотоварного виробництва та розкриття авторського підходу до її трактування.

Методи дослідження. У процесі виконання досліджень використовувалися загальноприйняті методи і прийоми: сукупність наукових прийомів абстрактно-логічного методу (індукція й дедукція, аналіз та синтез, аналогії і зіставлення, формалізації та моделювання) – для опрацювання теоретичних положень організаційно-економічних засад функціонування особистих селянських господарств; порівняльно-історичний – для аналізу етапів розвитку і функціонування ОСГ.

Результати досліджень та їх обговорення. Проведена аграрна реформа виявила необхідність особливого аналізу і якісно нових підходів до дослідження ОСГ. Саме цим, на думку Р.Є. Прауста, пояснюється цілком наукове зацікавлення різними аспектами дослідження й інтерпретації подібного феномена, що спостерігається останнім часом.

Однак далеко не всі дослідники суті особистого підсобного господарства інтерпретують його як специфічний аграрний феномен, під яким розуміють нерозривну єдність дрібного (споживчого) сільськогосподарського виробництва та сімейної форми господарювання.

Підприємницькому типу виробництва за його внутрішнім характером (економічною природою) властиве прагнення до розширення. Сімейна форма організації праці може сприяти й відповідати подібному тільки до певної межі, за рамками якої вони перетворюються на

стримувальний фактор. Невипадково, що в структурі фермерського виробництва поряд із сімейними фермами істотною роль грають несімейні (партнерські) фермерські господарства.

Існують два протилежних погляди на те, чи здійснюють особисті господарства населення підприємницьку діяльність. Так, Н. А. Попов вважає, що ОСГ відношення до підприємницької діяльності не мають, бо не виконуються дві з чотирьох умов, обов'язкових для такої діяльності – виробництво не спрямоване на систематичне одержання прибутку та ці господарства не підлягають обов'язковій державній реєстрації як суб'єкти підприємництва [1].

У такому аспекті існує слушна думка, що основна мета функціонування особистих господарств населення – це, в першу чергу, забезпечення себе і своєї родини продуктами харчування, а вже потім – реалізація залишків виробленої продукції. Проте їх може й не бути. Крім того, в ОСГ відсутній стійкий показник товарності. Він значною мірою коливається залежно від багатьох чинників. Відповідно немає потреби реєструвати особисте селянське господарство як суб'єкт

підприємницької діяльності, тобто воно не може бути основним місцем роботи.

Специфіка сільськогосподарського виробництва, зокрема в ОСГ, вважає З. Н. Шукліна, природно полягає в особливій ролі сільського підприємця. Саме по собі підприємництво припускає наявність вміння, знання, обмірковування й ухвалення ризикованого рішення; заповзятливість з урахуванням інформації щодо створення прийняттого середовища для власної справи (ринкової та економічної ніші). Інтуїція та ретельний аналіз ринкової кон'юнктури допоможуть оцінити майбутніх споживачів і передбачити дії конкурентів. Але з деякими тезами цієї теорії можна не погодитись. По-перше, власник особистого селянського господарства під час вибору культури для вирощування на власній земельній ділянці використовує інформацію про стан ринку того чи іншого сільськогосподарського продукту, керуючись основним правилом – "вирощувати ті культури, які коштують дорого або без яких неможливо обійтись". При цьому слід зазначити, що за своєю економічною сутністю особисте господарство є натуральним.

Інший дослідник цієї проблеми М.Л. Кокорев переконує, що в особистому господарстві селянин є вільним підприємцем, на свій страх і ризик веде виробництво продукції, керується економічною вигодою. Автор дотримується думки, що в умовах ринку ОСГ здійснюють підприємницьку діяльність, адже підприємництво розглядається як тип господарської поведінки людей, для яких характерне новаторство, пошук ефективних методів використання ресурсів, гнучкість і готовність ризикувати. Існують певні заперечення цієї тези. У перехідному періоді до ринкових відносин, коли особисте селянське господарство стає тимчасово основним джерелом родини, елементи підприємництва присутні, але тільки на цей перехідний період. У нормальних економічних умовах рушієм новаторства виступає, в першу чергу, моральне задоволення від вирощування певних високопродуктивних сільськогосподарських культур чи щось подібне. Взагалі діяльність особистих господарств слід розглядати не тільки через площину економічних вигод, а також із позицій морального задоволення [2].

Проте, на думку О. І. Паценка, яку ми розділяємо, заняття підприємницькою діяльністю, під якою розуміється реалізація лишків сільськогосподарської продукції на продовольчих ринках і яку здійснюють власники особистих підсобних господарств, по суті такою не є, оскільки носить вимушений характер. Відомо, що подібна діяльність здійснюється в умовах гострого дефіциту сільськогосподарських продуктів вітчизняного виробництва і хронічного безробіття сільського населення, а отже, в умовах відсутності стабільних джерел грошових доходів, що змушує продавати продукцію, отриману в особистому селянському господарстві.

Особливо це виявляється у кризових умовах. Як зазначає О.В. Петриков: «Особисті господарства селян заповнили економічний простір, залишений колгоспами та радгоспами, і сільськогосподарська продукція, вироблена й реалізована господарствами населення, по суті врятувала віддалені регіони держави від голоду й соціального вибуху». До того ж, на наше переконання, реалізована продукція ОСГ не завжди може бути визначена як її лишок. Частина сільськогосподарської продукції, що реалізується особистими господарствами селян на ринку, не є лишком, а являє частину необхідного продукту певної категорії.

І навіть якщо визнати, що реалізована частина сільськогосподарської продукції особистих підсобних господарств є лишком від обсягів споживання членів сільського домогосподарства, то отриманий грошовий дохід, як правило, використовується для чисто споживчих, а не виробничих цілей. Подібну позицію розділяють ряд економістів-аграрників, на думку яких господарства населення можуть реалізовувати сільськогосподарську продукцію не заради прибутку, а тільки тому, що їм необхідні грошові кошти для виконання тих або інших життєво важливих сімейних функцій [3].

Враховуючи нинішню складну економічну ситуацію та недосконалість нормативно-законодавчих актів, неможливо чітко провести межу між особистим селянським і одноосібним господарствами, враховуючи лише один показник – площу землекористування.

У статті 5 Закону України “Про особисте селянське господарство” наголошено, що „розмір земельної ділянки може бути до 2 га. Проте він може бути збільшений за рахунок паїв, які передані в користування”. Однак існують регіони, де розмір земельного паю коливається в межах 6-8 га.

В економічній літературі поняття «особисті селянські господарства» ототожнюють з поняттями «приватник» і «дрібноприватне господарство». На наш погляд, між ними існують вагомі відмінності, серед яких такі:

1. Особисте селянське господарство базується на використанні особистої праці, тоді як приватник залучає найманих робітників, тобто він пов'язаний з експлуатацією чужої праці.

2. Для селянина-приватника його дрібнотоварне господарство являє собою єдине джерело одержання продуктів харчування і грошових доходів, тоді як ОСГ в нормальних економічних умовах є неосновним бюджетоутворювальним доходом.

3. Існують відмінності в оподаткуванні приватника і власника особистого селянського господарства [5].

Дискусійним залишається й питання про можливість розгляду ОСГ як виду індивідуальної трудової діяльності. Наприклад, М.І. Козир вважає ОСГ індивідуальною трудовою діяльністю, Д.Є. Тягунов, І. Х. Райг дотримуються протилежного погляду, але за таких умов, що:

- ОСГ – це не тільки сільськогосподарське, а й певною мірою автономне сімейне виробництво. Цим воно відрізняється від інших форм дрібного виробництва в сільському господарстві;

- ОСГ є не самостійним типом господарства, а підсобним виробництвом, що має споживчий характер, однак внаслідок певних коректив частина ОСГ набуває товарного спрямування.

В умовах реальної господарської практики головною економічною рушійною силою формування й відтворення сімейної форми господарства виступає наявність або відсутність стійких джерел доходів існування родини як соціального організму. За відсутності або недостатнього їх рівня, сімейне господарство слугує єдиним інститутом життєзабезпечення родини.

Відсутність трактувань понять «товарна продукція», «лишки продукції» дає можливість щодо форм власності з урахуванням існуючого законодавства ототожнювати поняття «особисте селянське господарство» із поняттям «одноосібник – одноосібне селянське господарство». У пореволюційний період їх називали «кулаками», тобто суб'єктами підприємницької діяльності без створення юридичної особи. Неправильне тлумачення цих двох понять призвело до ніщивних ударів по українському селянству протягом усього часу існування колишнього СРСР та й за часів незалежної України. Так, у рішенні XIV конференції ВКП (б), яка відбулася в квітні 1925 року, було зазначено: «Но что такое «кулачество»? Вопрос был всегда темным в коммунистической теории. Богатый крестьянин, практикующий ростовщичество, или при наличии в его распоряжении большой земельной площади, ее обрабатывающий с помощью плохо оплачиваемых и изнуренных работой наемных батраков может быть законно отнесен к кулакам. Но можно ли считать кулаком зажиточного крестьянина, с помощью членов своей семьи, не прибегая к наемному труду, обрабатывающего свыше 16 десятин земли? (По Ларину это кулак). Можно ли считать зажиточного крестьянина, имеющего опять-таки без наемного труда, предприятие, перерабатывающее сельскохозяйственные продукты или купившего такие сельскохозяйственные машины, которых нет ни у одного из его соседей в деревне? Такой крестьянин выделяется своим «богатством». Где грань между ним и кулаком?» [6].

На нашу думку, досить влучно відповідь на це питання дав Голова Ради Народних Комісарів Риков: «Хотя по вопросу о кулаке теперь дискутируют, кажется, решительно все, начиная с сельского схода и кончая губернскими комитетами и ЦК, для многих остается неясным. Так, мне кажется, совершенно неправильной попытка противопоставить зажиточного крестьянина кулаку. Вести дискуссию в таком разрезе, значит заниматься схоластикой».

Лишається дискусійним це питання і в наш час. Так, у Державному Комітеті статистики під поняттям «господарства населення» розуміють домогосподарства, що здійснюють сільськогосподарську діяльність як з метою самозабезпечення продуктами харчування, так і з метою виробництва товарної сільськогосподарської продукції. До цієї категорії виробників віднесені також фізичні особи – підприємці, які провадять свою діяльність у галузі сільського господарства. Водночас термін «особисті селянські господарства» трактують як домогосподарства, місце проживання яких зареєстровано на території сільських населених пунктів

і членам яких відповідно до чинного законодавства надані земельні ділянки з цільовим призначенням "для ведення особистого селянського господарства" (включаючи ділянки, які були надані раніше з цільовим призначенням "для ведення особистого підсобного господарства") [6].

Нерозуміння відмінностей між наведеними вище економічними поняттями призводить до того, що сільські домогосподарства, маючи у власному користуванні земельну ділянку 0,60 га і більше, втрачають право на отримання соціальної пільги для оплати послуг за спожитий природний газ та ін. В основі цих розрахунків знаходиться Методика обчислення сукупного доходу сім'ї для всіх видів соціальної допомоги. При цьому, вона є недосконалою, оскільки нормативи дохідності з одиниці площі ріллі та пасовищ викликають сумніви. Фактично більшість сільських домогосподарств втрачають право на отримання соціальних пільг, адже на думку законодавців вони здійснюють товарне виробництво [7].

Водночас більшість дослідників однакові в тому, що ОПГ – це форма дрібного сільськогосподарського виробництва. Воно ґрунтується на трьох формах власності: державній, колективній та особистій. Державна власність – це власність, що перебуває у користуванні особистих селянських господарств – орні присадибні землі, сіножаті, пасовища, колективна власність – реалізовані власникам ОСГ майже за собівартістю корми для сільськогосподарських тварин, молодняк продуктивної худоби, послуги техніки для обробки городів, транспортні послуги. В особистій власності перебуває поголів'я продуктивної худоби й птиця, дрібний інвентар. Фігуровська Н.К., формулюючи основні ознаки особистих підсобних господарств, зазначала: «Це форма виробництва, що базується на державній власності на землю, особистій власності й особистій праці сільського жителя, отже носить трудовий характер. Розвиток ОПГ залежить від розвитку суспільного виробництва, колгоспу, радгоспу й сприймає його соціалістичний характер. Воно доповнює суспільне виробництво, носить підсобний до нього характер і слугує додатковим джерелом доходу трудящих».

Прихильники колективних форм ведення сільськогосподарського виробництва вважали, що "...особисте господарство селян, навіть спочатку дрібне, може перетворитися у велике, капіталістичне виробництво, якщо земля має форму власності общинного наділу і, тим більше, якщо вона орендується чи купується, а також за умови, що основні засоби виробництва можуть зосереджуватися в руках окремого власника" [6].

Навпаки, О.В. Чаянов на основі досліджень бюджетів селянських господарств дійшов висновку про некапіталістичний характер господарської діяльності селянина й обґрунтував концепцію так званого трудоспоживчого балансу селянського господарства. На його думку, "...людина, що обробляє землю своєю працею, не є підприємцем. Вона прагне не до максимізації чистого прибутку, а до збільшення валового доходу, рівноваги виробничих факторів, балансу виробництва і споживання, рівномірного розподілу трудових навантажень і доходів членів родини протягом сільськогосподарського року".

Водночас більшість дослідників погоджуються з тим, що ОСГ – це форма дрібного сільськогосподарського виробництва.

Проте в усіх розвинених країнах світу встановлено порогові показники, досягнувши яких сільське домашнє господарство вважається вже не підсобним, а фермерським: у США – це дохід в розмірі 1 тис. дол. за рік, в Німеччині – утримання 1 га ріллі або 3 корів чи 5 свиней, у Данії – 300 євро річного прибутку.

За такої класифікації, по-перше, ОСГ як категорія і специфічна форма виробництва в соціально-економічній структурі сільського господарства повністю зникне. По-друге, виникає нова категорія – домашнє господарство як форма господарювання, що здійснює сільськогосподарську діяльність, але в малому обсязі, а це не відповідає загальноприйнятому розумінню домашнього господарства. По-третє, істотно розширюється категорія фермерських господарств. За такого трактування селянських господарств частка нинішніх фермерських господарств буде домінуючою в загальній кількості сільськогосподарських товаровиробників [8].

Слід вказати на велику умовність і фактичну складність, навіть неможливість у нинішній економічній ситуації ведення обліку віднесення сімейного господарства до певної групи на підставі обчислення його валової або товарної продукції в мінімальних зарплатах.

Висновки. Отже, пропонується під особистими селянськими господарствами розуміти форму дрібнотоварного виробництва сільськогосподарської продукції громадянами, в основному, для особистого (сімейного) споживання на присадибній та інших земельних ділянках, наданих для цих цілей, у вільний від основної роботи час. Фермерське господарство є організаційно-правовою формою підприємницької діяльності як на індивідуальній (сімейній), так і на дрібногруповій

основі. Хоча б для одного із членів селянського господарства (його власника) ведення такого господарства має бути основним видом діяльності.

На нашу думку, є помилкою, коли під одним поняттям "особисте селянське господарство" об'єднують і підсобні господарства селян, і селянські господарства, які здійснюють одноособове ведення господарства. Таке об'єднання дає змогу ухилитися деяким категоріям сільськогосподарських товаровиробників від сплати податків.

Подібна ситуація спостерігається щодо трактування поняття "господарства населення", де під одним поняттям об'єднано кілька категорій сільськогосподарських товаровиробників, що призводить до неввірного трактування статистичних даних і т.п.

Пропонується вживати єдину назву – "особисті підсобні господарства селян", яким притаманні такі риси:

- мета виробництва – самозабезпечення продуктами харчування, із частковою реалізацією надлишків виробленої сільськогосподарської продукції;
- в умовах економічної стабільності є елементом вторинної зайнятості;
- для виробництва сільськогосподарської продукції повинна використовуватися праця членів сім'ї.

СПИСОК ЛІТАРАТУРИ

1. Попов Н.А. Малый и средний бизнес на селе: шансы на выживание / Н.А. Попов // Экономика сельского хозяйства. – 1995. – №6. – С.5.
2. Шуклина З.Н. Личные подсобные хозяйства при переходе к рынку / З.Н. Шуклина // АПК: экономика, управление. – 1992. – № 2. – С. 72–74.
3. Кокорев М.И. Личные подсобные хозяйства: проблемы развития / М.И. Кокорев – Оренбург: ИЦ ОГАУ, 1996. – 168 с.
4. Пашенко А.И. Сельские сообщества России в региональном измерении / А.И. Пашенко, Т.В. Морозова – М.: МОУФ, 2008. – 238 с.
5. Райг И. Х. Что может индивидуальное хозяйство / И.Х. Райг // Социологическое исследование. – 1986. – №1. – С. 37.
6. Смолій В.А. Історія Українського селянства. / В.А. Смолій, В.А. Литвин, В.М. Геєць – К.: Наукова думка 2004 – 653 с.
7. Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство / Чаянов А.В. – М.: Экономика, – 1989. – 492 с.
8. Фигуровская Н.К. Социально-экономические аспекты развития ЛПХ и его интеграция с общественным производством./ Н.К. Фигуровская – Таллинн, 1984. – 128 с.

Методические подходы к трактовке понятия «личное крестьянское хозяйство» как форме мелкотоварного производства

Ю. О. Гринчук

В статье осуществлено обобщение взглядов ученых на трактовку категории «личное крестьянское хозяйство» как формы мелкотоварного производства. Особое внимание обращается на анализ различий категории «личное крестьянское хозяйство» от других организационно-правовых форм хозяйствования.

Ключевые слова: личное крестьянское хозяйство, мелкотоварное производство, сельское домохозяйство.

Approaches to the interpretation of the concept of "personal farms" as a form of small-scale production

J. Grinchuk

The article summarizing the views of scholars on the interpretation of the category of "private farm" as a form of small-scale production. Particular attention is paid to the analysis of differences in the category of "private farm" from other organizational forms of management.

Key words: personal farm, small-scale industries, rural household.